

SAS PÉTER

KELEMEN LAJOS ÉS NAPLÓJA

Kelemen Lajos történész és levéltáros tételesen máig „meghatározhatatlan” hagyatékát Kolozsváron, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában őrzik, ahova az Erdélyi Múzeum Levéltárának egykori főigazgatója – vagyis maga Kelemen – e dokumentum-korpusz pontosan nem tudható részét még életében helyezte el. Az 1960 és 1970 közötti időszakban az unitáriusoktól hivatalos utasításra elszállították kéziratait, jegyzeteit és naplóit is. A Farkas utcai Akadémiai Könyvtárból az Állami Levéltár csupán néhány lépésnyire található kolozsvári részlegének (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) épületébe vitték át az iratanyagot, ahol az 1989-es változások előtt – levéltári rendezetlenségére való hivatkozással – nem volt lehetőség hagyatékának megismerésére és kutatására. 2003-ban is kértem ki olyan anyagát, amelynek kísérőlapján korábbi kutatás bejegyzése még nem szerepelt.

Kelemen Lajos hagyatéka egyébként is a legendák ködébe és hallgatásba burkolódik. A Monostori út 16. szám alatti rideg, hozzá igencsak méltatlan lakásában – bármilyen kicsi volt is – maradtak ugyan hozzá kötődő emlékek. A falakon függő fényképekről, művészi alkotásokról – így a Gidófalvyné Pataky Etelka festette marosvásárhelyi szülőházzal – megmaradt Debreczeni László lajstroma, az összeírt tárgyak viszont nem. Tudományos gyűjteménybe – akár az Erdélyi Múzeum Egyesület önálló emlék-tárába – kívánczó íróasztalát nagy tisztelője, egyik gyámolítója, Debreczeni László műépítész mentette meg, majd halála után özvegyétől egy jól értesült kolozsvári gyűjtő vitte el. Könyveiről, személyes tárgyai hollétéről sem lehet tudni.

Foglalkozunk inkább azzal, ami szerencsére rendelkezésre áll. Mielőtt részletesebben szót ejtenénk becses adatokat tartalmazó naplóiról, tekintsük át írójuk életét és munkásságát. Kelemen Lajos történész-levéltáros neve és munkássága összeforrott az Erdélyi Múzeum Egyesület nevével, s így bizonyítható és tudományosan értékelhető módon az erdélyi művelődéstörténet egész 20. századi történetével.

Nagyenyei Kelemen Lajos, Erdély legendás levéltárosa 1877. szeptember 30-án született a székely fővárosként emlegetett Marosvásárhelyen. Székely kisbirtokos nemesi családból származott. Édesapja, Kelemen Miklós a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblánál volt törvényszéki irodatiszt. Édesanyja, albisi Csomoss Janka – akitől jó emlékezőtehetségét örökölte – három fiú- és három leánygyermeknek adott életet.

Egész további életében, pályaválasztásában meghatározóak voltak azok az esztendőik, amelyeket szülővárosa nevezetes Református Kollégiumában töltött. Kedves latintanára, Koncz József még inkább elmélyítette benne a történelem iránti érdeklődést. A múlt megismerésére olvasmányélményein kívül anyai nagyapja, albisi Csomoss Miklós, volt 48-as honvéd elbeszélései is ösztönözték. Egész további életét, érdeklődését befolyásolta Orbán Balázs főműve, *A Székelyföld leírása* és Kövály László *Erdély régiségei* című munkája. A letűnt korok emlékei kutatásának vágya indította először felfedezőútra a negyedikes gimnazista diákot. Kirándulócsapatot szervezett és „a legnagyobb székely”, Orbán Balázs példáján felbuzdulva gyalogszerrel járta be Erdély feltáratlan régiségeket rejtő falvait, hogy történelmüket megismerje és néprajzi, valamint művészeti értékeit felfedezve rendre közreadja. Így talált rá 1894-ben kollégiumbeli osztálytársával, ribicei Nemes Ödönnel az ádámosi unitárius templomban Magyarország legrégebbi évszamos (1526) mennyezetfestményére.

A levéltári anyagok fontosságára hamar ráérezett, első kutatási élményei az otthoni családi levelesláda feltárásához és olvasásához fűződtek. Később tanulótársában, Biás István későbbi városi levéltárosban hozzáértő szakmai társat kapott, együtt vizsgálták meg a marosvásárhelyi szabó és szücs ipartársulat régi okleveleit és számadáskönyveit. Közülük egyet, a szücs céh 1608. évi kiváltságlevelét lemásolta és beküldte Kolozsvárra Szádeczky Lajos egyetemi tanárnak, aki elfogadta és nyomdába küldte a fontos 17. századi forrásközlést a *Székely Oklevéltár* sorozatában.

A Kelemen Lajos érettségi vizsgáján elnökként megjelent Szádeczky tanár úr visszaemlékezett az elkötelezetten és hozzáértéssel kutató diákra, s tudását tapasztalva biztatta az e területen való továbbtanulásra. Bátóritása eredményeként Kelemen 1896 őszén beiratkozott a kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem történelem–földrajz szakára. Szádeczky Lajos támogatásával és szakmai ajánlásával az általa megismert „egyik legjobb ember”, dr. Gidófalvy István királyi közjegyző családjához került házitanítónak, ahol fiukat, a református kollégium diákját, Istvánkát nevelte. Így végezhetette el 1901-ben a tudományegyetemet, hogy közben nevelőként tartotta el magát. Az egyetemi évek alatt különösen az öreg Gergely Sámuelről tanult sokat, aki Teleki Mihály jobbára csak általa kiolvasható, gyorsírászerű levelezését rendezte sajtó alá.

1902-ben Gidófalvy István közjegyző ajánlására az Erdélyi Múzeum Könyvtárában jutott állami szolgálatba, Erdélyi Pál igazgató keze alá. Üres levéltári állás nem lévén, napidíjasaként a Hírlapkönyvtárban, majd a Régi Magyar Könyvtár részlegnél kapott feladatot. Végleges kinevezése azonban egyre csak késlekedett. Egzisztenciális okokból 1907 májusában elfogadta a kolozsvári unitárius kollégium immár harmadszori felkérését, s a főgimnázium történelem–földrajz tanára lett. A lelkiismeretes és tehetséges tanár elvállalta egyháza levél-

tárának rendezését is. Pedagógusként dolgozott egy évtizeden keresztül, egészen 1918. május 1-jéig.

Kollégiumi tanársága idején, 1908 őszén újabb megnevezést kapott, az Erdélyi Múzeum Egyesület megválasztotta tikárának. Ezt a munkakört megszakítás nélkül 1921 végéig töltötte be. Ekkor formailag lemondott ugyan, de helyettesítőként 1927 júliusáig megmaradt ezen a poszton. Tovább nem tölthette be ezt a tisztséget, mert a Ferdinánd királyról elnevezett román egyetem rossz hírű dékánja, Onisifor Ghibu nyomására távozni kényszerült.

1918. május 1-jétől mint szolgálatértelre berendelt állami középiskolai tanár végre az Erdélyi Múzeum levéltárának munkatársa lehetett. A Kolozsvárt megszálló román hadsereg az Egyetemi Könyvtárát 1919. május 12-én vette át. A magyar alkalmazottak és tisztviselők mindent megtettek a könyvtár és a levéltár páratlan gyűjteményeinek megmentéséért. Kelemen Lajos 1920 szeptemberétől egészen nyugdíjazásáig, 1938. január 1-jéig dolgozhatott az Egyetemi Könyvtár állományában. A második bécsi döntés után visszahívták, 1940-ben múzeumi és levéltári főigazgatóként került vissza régi munkahelyére. A korhatár-előírások miatt 1942. július 1-jétől formailag ismét nyugdíjba helyezték, de ez gyakorlatilag semmit sem változtatott helyzetén, pótolhatatlanságára való tekintettel továbbra is megbízást kapott a főigazgatói munkakör ellátására.

Tudományszervezői feladatai ellátása mellett tanított a kolozsvári Református Tanárképzőben, a református és az unitárius Teológiai Akadémián, a katolikus Szent József főnevelő intézet szemináriumában, valamint tudományos előadásokat tartott szabadegyetemeken és számtalan EME-rendezvényen.

1910. július 31-én megnősült, elvette bölöni Mikó Erzsébetet. Nem sokáig örvendhetek egymásnak, feleségét boldog házasságuk tizedik évfordulója táján súlyos betegeskedés után veszítette el.

Kelemen Lajos már fiatal korában kitűnt íráskészségével, szerkesztési hozzáértésével. 1908-ban a kolozsvári székhelyű Erdélyi Irodalmi Társaság, 1910-ben a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság választotta tagjává. A tudományos elismerések sem vártak magukra sokáig. Az Erdélyi Múzeum Egyesület 1927-ben igazgató-választmányi tagjául fogadta. 1938-ban a Magyar Tudományos Akadémia választotta külső tagjai sorába. (Ezt a címet 1947 után visszavonták, de 1962-ben, felülvizsgálva a korábbi döntést, munkássága elismeréseként visszaadták.) 1940. október 24-én megkapta a magyar művelődés és szellemi élet kiemelkedő munkásainak járó, csak meghatározott számban kiosztható Corvinláncot. Számtalan társadalmi feladatot vállalt: az Erdélyi Népművelési Bizottság; a Könyv- és Levéltárosok Egyesülete, az Országos Cserkész Főtanács, az Unitárius Irodalmi Társaság elnökségében, a Magyarországi Unitárius Egyház fő- és képviselő tanácsának tagjaként, a Kolozs-Dobokai Egyházkör egyik felügyelő gondnokaként és az Unitárius Egyház főgondnokaként.

Bár e felsorolás önmagáért beszél, nincs okunk elhallgatni, hogy Kelemen sok kínlódás árán, nehezen indult el az általa választott pályán. Mára világosan kirajzolódik, hogy fő műve az Erdélyi Múzeum levéltárának kiteljesítése volt. Amikor megismerhette, csupán 40 ezer darabot számláló gyűjtemény volt. Ezt az állományt 1918-ig közel félmillió nagyságrendűvé fejlesztette. 1944-ben a levéltár állománya már megközelítette a 600 ezres darabszámot. Amikor a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája átvette és Történeti Levéltárává „keresztelte át”, már milliós nagyságrendről beszélhettek.

Kelemen Lajos írásainak, forrásközléseinek, tanulmányainak, cikkeinek, könyveinek, adatközléseinek bibliográfiája több mint 400 címszót tesz ki, és felöleli a helytörténet, a politikátörténet, a művelődés-, művészet-, egyház- és gazdaságtörténet, a régészet, a néprajz, a múzeum-, könyvtár- és levéltártörténet témaköreit. Mindezek dacára azt kell mondanunk, hogy tudásának csak kisebbik részét tudta megismerhetővé és közkinccsé tenni. Idejének legnagyobb részét mások kutatásainak segítése, a mások számára történő adatgyűjtés vette igénybe – és legtöbbször a legprózaibb ok: családja, később csak önmaga mindennapi megélhetésének biztosítása. Barátai, tanítványai vásároltak számára élelmiszerpótlást, főleg gyümölcsöt. De komolyabb dolgokkal is ellátták – amikor büszkesége épp engedte –, furfangos módon rátukmált sállal, télikabáttal. Szűkös, megalázóan alacsony nyugdíja gyakran mondatta vele a piacon, ha kedvére való gyümölcsöt látott: „nézlek, nézlek, de hiába nézlek”.

Első tudományos munkája a *Marosszéki határnevek a XVI. és a XVII. századból* című forrásközlése volt, amely 1897-ben jelent meg a Székely Oklevéltár VI. kötetében. Nagyobb munkája először a *Kolozsvári Kalauz* volt 1902-ben, amely három kiadást is megért. Jelentősebb kiadványai voltak még: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület múltja és jelene* (Kolozsvár 1909), *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez* (Kolozsvár 1913), *Hermányi Dienes József emlékiratai* (Kolozsvár 1925), *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa emlékirata 1848-49-es élményeiről* (Kolozsvár 1931).

Néhány kiragadott példa a négy százat is meghaladó publikációjából: *A kolozsvári Bethlen-bástya történetéhez* (Erdélyi Múzeum 1905), *Bod Péter levelei* (Erdélyi Múzeum 1907), *Kolozsvár ostroma és fölmentése a kuruc ostromzár alól 1707-ben* (Az kolozsvári Unitárius Kollégium értesítője, 1907–1908), *Adatok öt székelyföldi unitárius templomkastély történetéhez* (Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár, 1916), *A kolozsvári Szent Mihály templom tornyai* (A kolozsvári Szent Mihály egyház című kiadványban. Kolozsvár, 1924), *A legrégebb erdélyi magyar hímes oszlopok* (az Erdélyi Almanach című összeállításban. Bp. 1925), *Torockószentgörgy és emlékei* (a *Jókai Erdélyben* című kötetben: Kolozsvár, 1927), *A történetíró Orbán Balázs* (Születésének századik évfordulójára készült emlékkötetben. Székelyudvarhely, 1929), *Biserica Sf. Mihail din Cluj* (Boabe de grâu 1933), *Kolozsvári műemlék-krónika* (Pász-

tortúz 1938), *Kolozsvár története* (Művészete Hetek Kolozsvárt, 1942), *Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei* (Kolozsvári Szemle 1943), *Kalotaszeg történelmi és műemlékei* (Kolozsvári Szemle 1944), *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból* (Kolozsvár, 1945).

Kelemen Lajos még életében megérhette, hogy barátai, tanítványai köszöntő kötettel tiszteleghettek munkássága és személyisége előtt. Eredetileg a 70. születésnapjára (1947) szánták ennek kiadását, de akkor felsőbb utasításra nem jelenhetett meg. A már kinyomtatott tanulmányok önálló füzetként kerülhettek csak forgalomba. A füzetekből Szabó T. Attila öt példányt bekötetett, ennyi példányban létezik az elképzelt emlékkönyv. Az „igazi”, hivatalosan megjelentetett emlékkönyv születésének 80. évfordulójára, 1957-ben vált közkincsé. A vastkos, tetszetős kiállítású kötetben a magyar tisztelgők mellett román és szász történészek tanulmányai is megjelentek, alátámasztva Kelemen Lajos egyik fontos megállapítását, mely szerint „Erdély története a magyarok, a románok és a szászok közös múltja”.

Életének utolsó, tevékenynek mondható szakaszában fontos elfoglaltsága a közösség tagjai számára rendezett városnéző, városvezető sétája volt. Érdeklődőket, bel- és külföldieket kalauzolt végig a történelmi Kolozsvár utcáin és az „Erdélyi Panteonként” emlegetett városi sírkertben, a Házsongárdi köztemetőben.

Fájdalmas, csonttritkulásos betegsége nemcsak a városvezetéstől, de a járástól is eltiltotta. Az egyedül élő, magáról nehezen gondoskodó ember Fazakas János orvos-tanárnak köszönhetően 1961 januárjától jó két évet töltött biztonságban, megfelelő ellátásban az Ortopédiai Kórházban. Hosszas, súlyos betegeskedés után 1963. július 29-én hunyt el egyik rokonánál Kolozsváron.

Tudományos fokozattal nem tudta bizonyítani hozzáértését és tudását, így egyetemi katedrát sem kapott, hogy átadhassa ismereteit, megoszthassa hallgatóival páratlan felkészültségét. Jelentős alaptanulmányoknak minősített publikációin kívül még nagy érdeméül tudhatjuk be, hogy doktorátus és egyetemi tanárság nélkül is elismert szakembergárdát nevelt ki, amelynek tagjai közé olyan jelentős tudósok sorolhatók, mint a már említett Szabó T. Attila nyelvész-professzor, valamint Jakó Zsigmond, Csetri Elek és Benkő Samu történettudósok.

A két világháború közötti, tágabban az egész 20. századi erdélyi magyar művelődéstörténet kutatása során bebizonyosodott, hogy Kelemen Lajos személyének és munkásságának ismerete, ismertetése nélkül nem lehet elvégezni a kutatott időszak monografikus feldolgozását. Kelemen jelentős szerepet játszott mind az Erdélyi Múzeum Egyesület működésében, mind a kolozsvári közművelődési és tudományos központok kialakításában, megerősödésében. Művelődéstörténészként nemcsak a történettudományban jelentetett meg számtalan forrásértékű publikációt. Művészettörténeti kutatásai is nagyon jelentősek, amelyeket a 16–18. századi erdélyi karzat- és mennyezetfestmények, az úrasztali edények, klenódiumok és régi épületek megörökítésével tett teljessé. Ugyanilyen jelen-

tősek azok az eredmények, amelyeket az egyháztörténet, az irodalomtörténet, a családtörténet, a címertan területén ért el. Nagyon sok jelentős, becses emlék, kézirat, korabeli okmány már csak az ő leírásában, feldolgozásában létezik.

A legismertebb mégis levéltárosi tevékenysége. És valóban: személy szerint neki köszönhető, hogy az arisztokrata családok és a neves, kiemelkedő erdélyi személyiségek iratanyagát, levelezését mentve, gyűjtve egy olyan páratlan gyűjteményt alakított ki, amely nélkül a hiteles, forrásokon alapuló történetírás sokkal szerényebb eredményekkel kellene hogy beérje. Munkássága során szoros kapcsolatot alakított ki kora jelentős történet- és társadalomtudósaival, egyetemi tanáraival, tudományos kutatóival. Naplójában részletesen írt a velük való kapcsolatáról, közös munkájukról. Az irodalomtörténészek mellett egyik-másik író is igénybe vette szakértelmét, hogy történelmi tárgyú regényeik minél hitelesebbek legyenek. Közéjük tartozott a mindig jegyzetelő, akkurátus Móricz Zsigmond és a piaristáknál végzett, igényes Passuth László.

Egyébként is számosan fordultak hozzá felvilágosításért, tanácsért, adatért. Kelemen Lajos fél élete – ha nem több – a szó- és levélbeli válaszok megadásával telt el. Fárasztó, kimerítő keresgélés, számtalan ismeretlen, öregbetűs, latin nyelvű kézírás szem- és idegromboló kiolvasása után mindenkit ellátott a kért és remélt információkkal. Saját kutatásai, megírásra váró adatgyűjtése, témája napról napra, hétről hétre tolódot, csúszott; a legtöbbször – nemcsak saját kárára – örökre elmaradt.

Kelemen Lajosnak tizenhat jelentős munkája maradt kéziratban. Ezek közül kiemelendő a Székely Oklevéltár 9. kötete számára végzett adatgyűjtése, az Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratárának ismertetése, a jelentős erdélyi családok adatgyűjteménye, Kolozsvár számadáskönyveinek másolat-anyaga (1560–1660) és Kolozsvár legrégebbi polgárkönyvének (1589–1614) teljes másolata.

Kéziratban maradt munkái közé számíthatjuk emlékiratoknak tekinthető naplóját is. Naplóját nagy valószínűséggel évente vezette. Azért fogalmazunk feltételesen, mert nem áll rendelkezésre minden esztendőről a legfontosabb eseményeket, történéseket megörökítő naplóbejegyzése. 1947-ben átnézte és néhány helyen megerősítette, illetve javította egykori beírásait.

Az 1944–45-ös évek, sorsának újabb történelemformáló esztendői arra készítették, hogy végigtekintsén életén. Ahogyan Balogh Jolánnak 1945 decemberében megírta: „A télen esténként lassan és döcögősen, 2–3 órai munkával megírtam gyermekkorom emlékeit. Ezekhez menekültem s a 14–15°-os fűtés mellett – mert 12 mázsa fával húztam ki a telet s csak este 8-tól, 1/2 9-től 11-ig égettem a tüzet – ezek az emlékek fűtöttek és világítottak a jelen sötétjében. Vagy 200 oldal készült el eddig, míg Marosvásárhelyről örökre idejöttem, 1896 őszéig.” Korábbi, jobbára elfeledett, eltemetett élete gondolatban történt újraélése készíthette, hogy újra átnézze naplóját, s ezzel a munka 1947-ig kitolódhatott.

Kelemen Lajos legkorábbi ismert naplója 1894-ből keleződik. (Amennyiben korábban is készített írásbeli feljegyzéseket, akkor azok vagy elvesztek, vagy lappanganak.) Régi barátjának, Gyallay Pap Domokosnak írt levelében (Kolozsvár, 1947. szeptember 25.) fontos adalékról tájékoztat. Eszerint már korábban is rögzítette a vele történeteket. „Midőn én múzeumot látni 1894 nyarán Kolozsvárra jöttem, éppen sztrájk volt azon a napon, júliusban, a New York akkor folyó építésénél. Az akkor építés alatt álló épületre jól emlékezem, de arra, hogy vele szemben a sarkon láncok védtek-e az épületet – már nem. Éppen így nem emlékezem erre 1890-beli első Kolozsvárt járásom idejéből sem. Akkor Édesapámmal voltam itt, s ő az ilyesmire külön is szokott figyelmeztetni. Nekem megvan akkor készített útleírásom, de abban sincs szó ilyesmiről, mely – Marosvásárhelyen nem lévén – nekem bizonyára feltűnt volna.” 19. század végi megörökítése sok érdekességgel kecsegtet, abban az időben sokféle járhatott, többek között Radnóton is, ahol megnézte a kastélyt: „1890 nyarán először gyalogoltam el Édesapámmal e kastély mellett. Akkor írtam első irodalmi házi kísérletemet is, egy útleírást, mely ma is megvan.” (Balogh Jolánnak, 1949. március 10.)

A levéltárban kutatható naplói az 1938. esztendővel véget érnek. Nehezen hihető, hogy ne folytatta volna a nagy horderejűnek vélt történéseknek, megörökítésre ítélt eseményeknek a rögzítését. Egész életében fontos volt számára gondolatainak írásbeli rögzítése, továbbadása. Erről több ezres nagyságrendűre tehető levelezése is kellőképpen tanúskodik.

A naplók keletkezésének és vezetésének időpontjára maga Kelemen Lajos szolgáltatott támpontot. Töredékes önéletrajzi feljegyzéseiből (*Születtem Marosvásárhelyt.* Kolozsvár 1993) tudjuk, hogy édesapja 1885. szeptember legelején vitte el a marosvásárhelyi református kollégiumba, ahol sikeres „felvételi beszélgetés” után Koncz József beírta a második elemi osztály névkönyvébe. Kutatható és most közlendő naplói 1894-ben kezdődnek, vagyis VII. gimnazista osztályosként vetette papírra élete megörzendőnek gondolt eseményeit és körülményeit. A Debreczeni László hagyatékában (Erdélyi Református Egyházkerület Közpon-ti Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár) található, pontos címzett és kelezés nélküli hiányos levelében szépen leírta, hogy „Én II. t[aná]rj[elölt]. éves korom óta naplót vezettem s ezek a 20 kötetre menő följegyzéseim meg is maradtak. Ezeket én a m[aros]v[ásár]helyi Teleki Tékának szántam. Eredetileg a Ref. kollégium k[öny]vtárnak akartam adni, de mivel ez a mi kedves alma materünk megszűnt s nagy értékű könyvtárát a Teleki-tékába olvasztották be, oda adom be én is az én, ha nem is nagybecsű, de annyiban mégis megőrzést érdemlő naplóimat, hogy jelenleg ott tudtommal több ily napló még nincsen.” Levelének egyik mondatrésze: „sajnos, a kórházi ágyhoz kötöttségem itt is gátul alkalmatlankodik”, segít behatárolni levele megírásának időpontját. Ekkor a kolozsvári ortopédiai kórházban ápolták, vagyis levelét 1961 januárja és 1963 februárja között írhatta. Tiszta megfogalmazása az 1961–1962 éveket feltételezi. Levele megszólítása – „Ked-

ves Húgom!” – arra enged következtetni, hogy egy Balogh Jolán művészettörténésznek szóló, befejezetlen, el nem küldött levél maradt a kórházban s került Debreczeni László hagyatékából a levéltárba.

Kései visszaemlékezése szerint úgy tűnik, hogy az 1894-től írt feljegyzéseire, naplóira nem emlékezett, vagy nem tekintette azokat a napló műfajához találo megfogalmazásoknak. Az általa behatárolt időpont – „II. t[aná]rj[előlt]. éves korom óta naplót vezettem s ezek a 20 kötetre menő följegyzéseim meg is maradtak” – sem tisztázza naplói időhatárát. 1896 őszén iratkozott be a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem bölcsészeti karára, ahol történelem–földrajz szakos tanárjelölt lett. Ha a leírtak alapján tekintenénk naplói időhatárát, akkor azok 1897-től – egy kötetet egy évnél számítva – 1917-ig terjednének. Márpedig 1938-ig ismerjük kutatható és fennmaradt naplóit, ezért nem tisztázható, hogy a 20 kötetre menő feljegyzései alatt milyen időtartamot értett. Akkor bizonyosan nem szakadtak meg beírásai, a második bécsi döntés (1940) szabadabb légkörében olyan utólagos történéseket is leírhatott, amelyeket a maguk korában nem fejtett ki részletesen. Sajnos nélkülözünk kell az 1944–45-ös és az 1947–48-as, egy-egy történelmi sorsfordulót tárgyaló naplóbejegyzéseit, amelyek magánéletén kívül az Erdélyi Múzeum Egyesülettel és általánosan az erdélyi magyarság sorskérdéseinek kevésbé ismert részleteivel foglalkozhattak.

A marosvásárhelyi református kollégium VII. gimnáziumi osztályos tanulójaként írhatta első naplóbejegyzését. A bizalmasan kezelt neveket és gondolatokat – amelyek osztálytársaira és főleg leányismerőseire vonatkoztak – székely rovásírással jegyezte le. Korosztályának akkori gondolkodásmódja és legfontosabbnak hitt problémái ma már igencsak megmosolyogni való módon tárulnak elének. Néhány mondta azonban már akkor az érett, megfontolt, távlatokban gondolkodó Kelemen Lajost idézi elének: „Viseljem magam szerényen. Szerepet ne vigyek, csakis komoly kérdésekben. Kisebb dolgokat végezzenek mások, én csak nagyobbakba szóljak belé. [...] Szerezsek régiségeket, de ne dicsekedjem velek. Uralkodjak indulataimon. [...] Tisztában vagyok életem céljával. Ha Isten megsegít, leszek tanár, s megírom a Mezőség leírását, ha pedig nem lehetek: leszek hivatalnok, szerényen meghúzó magam, veszek könyveket s élek egyedül. Ha tanár lehetek: akkor tartok sok virágot magamnak és könyveket, mert a virág egész mennyországgá teszi a szobát. Az úti képeket dolgozószobámba teszem, s egyszerű leszek. Megházasodni 1904 előtt nem szabad. Ha megcsal reményem, akkor nem házasodom meg soha, hanem gyűjtök pénzt, s emelem a családomat.” Ez a puritán és egy fiatalembertől szokatlanul komoly és elkötelezett gondolkodásmód tükröződött élete további hét évtizedében is.

Naplói történelmi hűséggel adják vissza a 19. század végétől a 20. század közepéig a rögzített időszak hangulatát és eseményeit. Fényt vetnek a marosvásárhelyi református kollégium, majd az erdélyi főváros, Kolozsvár kulturális és tudományos életére. Bepillantathatunk az egyetem, a professzorok világába, ké-

sőbb az Egyetemi Könyvtár, az Erdélyi Múzeum levéltára, az unitárius egyház és kollégium belső életébe. És ami legalább ennyire fontos, megelevenednek a korabeli, számunkra igencsak sokatmondó, részletgazdag hétköznapiak is. Mindenkinek a neve előfordul, aki cselekvő részese volt Kelemen Lajos életében az erdélyi és – kevésbé részletesen – a szűkebben vett magyarországi tudományosságna. A levéltári fejlesztés, a régi, történelmi jelentőségű okmányok, iratanyagok begyűjtése során a korabeli, a nem „Társaságba tartozók” szeme elől rejtőzködő, keskeny résnyire kitérő mágnesvilágába is bepillantunk. Felsorolt tárgyi emlékeik igen becses feljegyzései naplójának, hiszen néhány évtized múlva már csak elszenesedett üszök maradt belőlük.

Aki egyszerűen szaftos pletykákat, bizalmas politikai és magánéleti „csemeget” vár naplójától, az csalódnia fog. Az akkori korszellem és neveltetés mentes volt a magamutogató szereplésvágytól, a pőrre vetkező és vetkeztető kitérőközléstől. Hatványozottan áll ez Kelemen Lajos puritán gondolkodásmódjára, erkölcsi mércéjére, amelytől semmi sem lehetett távolibb és idegenebb, mint egy viszonyítás nélküli, céltalan, önmagának és nem a közösségének élő világ. Rangok és címek elérésére sohasem törekedett, végezte rábízott és önként vállalt feladatát, csendesesen, feltűnés nélkül, szándékának megfelelően. Mégis mennyi jóleső izgalomban és határtalan örömben volt része! A munkáját hivatásaként folytató és megélt ember számára más módon pótolhatatlan teljes meglegedettséget és mindenért kárpótló elégtételt jelenthetett minden, a feltáratlan emlékeket napfényre hozó kincskereső felfedezés.

Nem a maga részére szerezte meg a nagy értékű levélkötegeket, mégis úgy örvendett neki, mintha a saját levéltára számára mentette volna meg. Átvitt értelemben így is volt: az Erdélyi Múzeum levéltáránál a magáét sem gondolhatta és gyarapíthatta volna körültekintőbben, nagyobb odaadással, erősebb szeretettel. Máig helytálló Jakó Zsigmond hat évtizeddel ezelőtt tömörre megfogalmazott értékelő mondata: „Joggal tekinthetjük az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát mai formájában Kelemen Lajos legszemélyesebb munkájának, élete főművének.” (*Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai*. Kolozsvár, 1942)

A lírai hajlamú Kelemen Lajos egykor kacérkodott a szépirodalom műzsájával is. Filozofoknak való igazi csemege-feladat lenne kideríteni, vajon megjelent-e valahol az elbeszélése, amelyről naplójából értesülhetünk. „Felolvastam *Az orvosság* című elbeszélésemet, de azzal a kijelentéssel, hogy annak szerzője egyelőre inkognitóban kíván maradni. Sándor Imre és [K.] Sebestyén [József] mégis reáismertek a szerzőre s nekik megmondtam, hogy én írtam, de megkértem őket, hogy ne mondják.”

A nagy háború, mai ismereteink szerint az első világháború új helyzetet teremtett az Egyetemi Könyvtár, az Erdélyi Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Múzeum levéltára életében is. Sorra vonultatták hadba a tudományos szakerőket, a jövő magyar tudományossága senyvedett és elvérzett a távoli idegenben. Így ma-

radt abba örökre Persián Kálmán és Létay Balázs munkássága is. A többiek évek múlva, frontszolgálat vagy keserves hadifogság után térhettek csak haza – a még nagyobb megpróbáltatások időszakába. Monoki István és Valentiny Antal visszatérése – nagyon hihetően – csak Gyalui Farkas kollegiális élelmességén múlt, aki Nansen, a neves sarkkutató közbenjárását kérte az érdekükben. A hátszágban a civileknek sem volt könnyű: az 1916-os román betörés okozta fejtelenség, céltalan menekülésben főleg székelyföldiek százai mentek tönkre idegileg és anyagiilag egyaránt. A háború felnyitotta Kelemen Lajos szemét, aki a maga körében és a maga világában élve nem is sejtette, milyenek lehetnek az emberek, mivé tud válni a társadalom.

Kiemelkedően érdekesítő és magával ragadó rész az első világháború és az azt követő hatalomváltozás történetének nyomon követése, a román megszállástól a jogilag szentesített közigazgatás bevezetéséig. Közben pedig folyik a tudományos tevékenység, a levéltári anyagok begyűjtése, mentése és az elkeseredett küzdelem az Erdélyi Múzeum levéltárában felhalmozott magyar forrás- és kultúrkincs megmentéséért. A naplóbejegyzések hűségesen adják vissza azt a rendkívül képlékeny, szinte napról napra változó hangulatot, érzelmi ingadozást, amelyet az ott élőknek át kellett élniük a bizonyosság bekövetkezéséig. Egyik mondata költőien érzékelteti az akkori lelkiállapotot: „A lelkünkre nehezülő lidércnyomásban orgiákat ül a hisztériás képzelődés.” Külön fontosságot és jelentőséget ad írásának az a körülmény, hogy az első világháborút követő időszak történéseit, jogi és közigazgatási eseményeit eddig csupán magyarországi szempontok alapján, az itteniek szemszögéből vizsgálták, értékelték. Az időszak naplóbeli megörökítése hozzájárulás a folyamatosan zajló változás, majd a fordulat erdélyi szempontú elemzéséhez, lezáródása utáni következményei tényszerű megismeréséhez.

Kolozsvári távlatból idegennek és taszítónak tűnt Károlyi Mihály őszirózsás köztársasága és főleg Kun Béla vérvörös tanácsköztársasága, beláthatatlannak vagy éppen nagyon is jól beláthatónak az akkor hozott intézkedések, döntések Erdélyre gyakorolt hatása.

Kelemen nem politizált, távolinak érezte magától azt a világot. Nem volt semmilyen szélsőség híve, ezt a felfogását jól jellemzik élettapasztalatokkal kelletlenül felvértezett korában Gyallay Pap Domokosnak leírt mondatai. Csupán a butaság, a korlátoltság és a – nagyon jellemző kifejezése! – tudatlanság vakmerősége idegesítette: „Én egyébként lehetők tartom bármily államformában és felfogás mellett az életet, de az egyedül üdvözítőségben semmiféle formában nem hiszek s legkevésbé akkor, ha az kisebb intelligenciájú középszerűségek lármás nagyképszerűségében nyilatkozik. S abban se hiszek, hogy fejére állított s talpánál és ülőrészükkel felül elhelyezett emberek jobb versenyfutók legyenek, mint azok, kiknek feje volt felül s a talpuk alól.” Az Erdély történelmére jellemzően kíméletlen, nagy változásokat egy iparos embertől hallott józan mondás átvételével jellemezte: „egy századdal estünk vissza”. S ha már szavajárását, jellemző

mondásait, kifejezéseit idézzük, akkor az előbbi mondathoz rögtön tegyük hozzá ezt is: Sapiienti satis. A korábban idézett, kényelmesnek, elkötelezettség nélkülinek tűnő mondatai mellé „virtuális folytatásul” tegyük oda azokat a sorait is, amelyekben másik jó ismerősének, Balogh Jolánnak öntötte ki a szívét: „Kétszer érne meg a saját hazám feldarabolását és sírbatételét, Erdélynek – melynek gyermekkoromtól rajongója voltam – elszakítását; halálos seb az én lelkemen is.”

Kelemen Lajos szerencsésen megmaradt és mostanig kutatható naplói (1894–1938) hiteles kútfőként tájékoztatnak történelmünk Erdélyben lezajlott időszakáról. A részletekbe menő ismeretek nemcsak az olvasók, hanem a korszakkal foglalkozó kutatók számára is nyújthatnak megbízható, eddig feltáratlan, forrás értékű ismereteket. Felmerülhet a kérdés, a számunkra pótolhatatlan adatokban, máshonnan megismerhetetlen ismeretanyagban bővelkedő naplók közlésététele nem sérti-e Kelemen Lajos puritán érzés- és férfiasan szemérmes lelki világát. Erre a nehéz kérdésre ő maga adta meg az írásbeli feleletet: „Kérek mindenkit, kinek a kezébe kerül, hogy ne bontsa fel halálomig. Halálom után az Unitárius Egyház levéltáráé. Azonban halálom után csak tíz évvel szabad 40 évet eltöltött életpaszttalokkal széles látókörű történelem vagy irodalom szakos tanárnak használni. Később másnak is. Ki nem adható a levéltárból.”

Kelemen Lajos lezárt életművét sokan értékelték és még többen méltatták már. Összegyűjtött és kötetbe rendezett naplói első kötetének elolvasása után viszont mindenki számára eldönthető lesz, megfelel-e a valóságnak az abban leírt és ars poeticájaként idézhető egyik mondata: „Én nem pénzért, hanem a hazámért és nemzetemért, fajtám kincseiért dolgoztam.”

Műhely

UNITÁRIUS EGYHÁZI PANASZ 1926-BÓL

1918. december 1-jén a gyulafehérvári román nemzetgyűlés kimondta Erdély egyesülését Romániával. 1920. június 4-én a Trianonban Magyarországgal megkötött békeszerződés ratifikálta ezt a helyzetet. Erdély új „tulajdonosa”, a román állam, bár deklarált formában nem kívánta felszámolni egyik magyar egyházat sem, és egyáltalán nem állt szándékában a többségből kisebbségi sorsba került erdélyi magyarságot fizikailag likvidálni, jópár intézkedése – egyesek kimondottan a kisebbségi érdekek ellen irányultak, másokban semmi rosszindulat nem volt, de a körülmények úgy hozták, hogy negatív eredménnyel jártak a magyarság intézményei számára – határozottan sértette a kisebbségi sorba került magyarokat magánszemélyekként, de etnikai közösségként való megmaradásukat garantáló intézményeiket is.

A vallás szabad gyakorlását – és bennfoglaltan a vallási kisebbségek egyenjogúságát – mind a gyulafehérvári határozat, mind az 1923-ban elfogadott új román alkotmány biztosította. Ennek azonban ellentmondott az alkotmány 22. paragrafusa, amely kijelentette, hogy az ortodox egyház domináns az államban, és a maga rendjén a görög katolikus egyház is előnyt élvez a többi felekezettel szemben. Az ország többségi nemzethez tartozó vezető elítjének a hozzáállását jól tükröző paragrafus egyik következménye a szenátusi és képviselőházi törvény is, amely kimondta, hogy valamennyi olyan egyház püspöke, amelynek több mint 200 000 híve van, hivatalánál fogva, választások nélkül tagja lesz a szenátusnak. Ez a rendelkezés egyértelműen hátrányba hozta az unitárius egyházat, amelynek akkor csak 80 000 híve volt.¹

Az unitárius egyház vezetősége természetesen nem nyugodhatott bele ebbe a helyzetbe szó nélkül, és megpróbált legális úton tiltakozni. Memorandumot fogalmazott meg, amelyet – Sire! megszólítással – a királynak, illetve a miniszterelnöknek, továbbá Lepădatu és Tancred Constantinescu minisztereknek címzett. A memorandum 1926. március 7-i keltezéssel román és magyar nyelven egyaránt

---

¹ Vogel Sándor, *Európai kisebbségvédelem, erdélyi nemzetiségpolitikák*, Pro Print kiadó, Csík-szereda, 2001, 170-171. o.